محمد ادريس جتوئي

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جي سنڌي گرامر جو اڀياس

Sindhi Grammar of Captain George Stack: An analytic discourse

Abstract:

Well known English scholar Captain George Stack was a military officer of British East India Company. He was posted in 1843 at Bombay where he acquired a working knowledge in Hindi and Sanskrit Later, he was transferred to Hyderabad Sindh as a Deputy Collector and within a span of one and a half year he developed a substantial command over Sindhi language which led to his compilation of a basic dictionary and grammar of Sindhi. Stack's first academic work is "A Grammar of Sindhi Language". This gainfully provided a fertile ground to Dr. Ernest Trumpp and other native linguistic scholars to improve upon Sindhi grammar. Stack's book of Sindhi grammar was completed in 1847 and was printed and published in 1849 from the American Mission Press, Bombay. Captain George had arrived in India in, the early period of the British rule and learned many native languages of North India including Hindi, Sanskrit, Urdu and other related languages. As Deputy Collector of Hyderabad in Sindh, he learnt Sindhi language and with the assistance of local scholars compiled English Sindhi Dictionary and Sindhi Grammar. This article presents an analytical discourse of George Stack's Sindhi Grammar.

جڳ مشهور انگريز عالم ڪئپٽن جارج اسٽئڪ (Captain George Stack) ناميارو مستشرق ٿي گذريو آهي. اوائل ۾ هيءُ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو فوجي ملازم هو. 1843 ڌاري بمبئيءَ ۾ مقرر ٿيو جتي پوءِ هن هندي ۽ سنسڪرت زبانن تي عبور حاصل ڪيو. انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا موجب:

> "1845 ۾ جارج اسٽئڪ حيدرآباد سنڌ جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي آيو ۽ سال ڏيڍ اندر هن سنڌي ٻوليءَ تي ايڏي دسترس حاصل ڪئي جو ان بنيادي گرامر ۽ لغتون مرتب ڪيائين". (1)

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ لنڊن ۾ ڄائو. هن پنهنجي زندگيءَ جو ڪافي عرصو سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق لاءِ وقف ڪيو. برطانوي حڪومت، سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي سرڪاري ۽ دفتري ٻوليءَ جي حيثيت ڏني. يورپي عملدارن لاءِ 18 مهينن اندر سنڌي ٻوليءَ جي سکيا کي لازمي قرار ڏنو ويو. يورپي عملدارن جي سنڌي ٻوليءَ جو امتحان وٺڻ واري ڪاميٽيءَ جو سربراهه پڻ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ کي بڻايو ويو. ايتري قدر جو رچرڊ برٽن پڻ سنڌي ۽ پنجابي ٻولين جي امتحان لاءِ وٽس حاضر ٿيو. ڪئپٽن اسٽئڪ، خداوادي لکت جو به سخت حمايتي هو. هن هيٺيان ڪتاب لکيا:

1. Sindhi Translation of Bible
2. English and Sindhi Dictionary. (1849).
3. Sindhi and English Dictionary (1856).
4. A Grammar of Sindhi Language (1849) [2]

اسٽئڪ جو پهريون بنيادي سنڌي گرامر 'A Grammar Of The Sindhi Language' آهي، جنهن جي بنياد تي اڳتي هلي ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽُرمپ (Ernest Trump) گڏوگڏ ڪجهه ڏيهي عالمن سنڌي گرامر کي بهتر بنايو. 'سنڌي ٻوليءَ جو گرامر' ڪئپٽن جارج اسٽئڪ 1847ع ۾ لکي پورو ڪيو ۽ 1849ع ۾ امريڪن مشن پريس بمبئيءَ مان شايع ڪيو. توڙي جو هن کان اڳ 'پرنسيپ' ۽ 'راموس' جا گرامر ۾ لکيل ڪتاب پڻ ڇُڏايا وڃن ٿا، پر مسٽر واٽن (Whatten) گرامر لکڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن مان جارج اسٽئڪ ضرور لاڀ ورتو هوندو، پر اسٽئڪ جو ڪم ئي گرامر جي ارتقا ۾ بنيادي ماخذ ثابت ٿيو. ڪئپٽن اسٽئڪ، سنڌي لغت ۽ گرامر تيار ڪرڻ وقت ٽن مهينن لاءِ سنڌي پنڊت براهم سچانند کي مقرر ڪيو ته جيئن هو سنڌي ٻوليءَ کي سمجهڻ ۾ سندس مدد ڪري سگهي. ان پنڊت کي پهريائين 40 روپيا معاوضو ڏيڻ جو واعدو ڪيو ويو جيڪو اڳتي هلي سرڪار ڪيس ادا ڪيو. ان بابت سنڌ جي ڪمشنر کي 19 جنوري 1848ع ۾ ڪئپٽن اسٽئڪ خط لکيو جنهن ۾ ٻنهي ڪتابن جي ڇپائيءَ جو به تفصيل سان ذڪر ڪيائين.

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ انگريزن جي ابتدائي دؤر ۾ هندستان پهتو هو جتي هن ڪيترين ئي ٻولين سکي ورتيون هيون، جن ۾ هندي، سنسڪرت، اردو ۽ ٻيون ٻوليون شامل آهن. پاڻ جيئن ئي سنڌ پرڳڻي ۾ حيدرآباد جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿي آيو

تہ سنڌي ٻولي سکيائين ۽ سنڌيءَ ۾ ’انگريزي سنڌي لغت‘ ۽ ’سنڌي گرامر‘ جا ڪتاب مقامي ماڻهن جي سهڪار سان تيار ڪري ورتائين. ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ، هن گرامر تي راءِ ڏيندي لکيو آهي تہ:

”مرحوم ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جو وياڪرڻ جيتوڻيڪ هڪ قابل ستائش ۽ قابل تحسين ڪم آهي، پر مسٽر واٽن جي سنڌي وياڪرڻ وانگر، نامڪمل ۽ علم نحوَ ۾ ڪتل آهي“. (3)

حقيقت ۾ اهي خاميون ڪئپٽن اسٽئڪ جي بي وقتي موت جي ڪري رهجي ويون، ان کان سواءِ سنڌي زبان، ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جي مادري زبان بہ نہ هئي، تنهن هوندي بہ هُن سنڌي ڪتاب جي تعارف ۾ لکيو آهي تہ:

”مون پنهنجي ويا ڪرڻ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي سٽاءَ بابت جيڪي قاعدا ڏنا آهن، اهي سموريءَ سنڌي ٻوليءَ سان لاڳو ٿين ٿا، جتي جتي سنڌي اُپ ڀاشائن جا ڪجهہ تفاوت آهن، اتي انهن طرف فوٽ نوٽن ۾ ڌيان ڇڪايو اٿم، مون کي ڏيهي سنڌي عالمن جون اهڙيون ڪي بہ تصنيفون هٿ نہ اچي سگهيون آهن، جن تان ٿوري گهڻي ڄاڻ حاصل ٿئيم، ان ڪري سنڌي ٻوليءَ جي ويا ڪرڻي بيهڪ بابت جيڪي مون قائدا ڏنا آهن، اهي سڀ مون پاڻ سنڌين جي گفتگو ٻڌي جوڙيا آهن. مون کي هڪ بہ اهڙو سنڌي نہ مليو آهي، جنهن کي پنهنجي مادري زبان جي ويا ڪرڻ جي نيمن جي ذري بہ ڄاڻ هجي. مون ئي سنڌين جو سندن مادري زبان سنڌيءَ جي خاصيتن طرف ڌيان پئي ڇڪايو آهي.“. (4)

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جي گرامر جي هن ڪتاب ۾ ڪُل ڏهہ باب آهن، ان جي آخر ۾ ڪجهہ ضميما بہ ڏنا ويا آهن. ڪتاب ۾ جارج اسٽئڪ، سنڌي ٻوليءَ جي اکرن، ڳالهائڻ جي لفظن، قسمن، زمانن ۽ انهن جي قسمن تي پڻ بحث ڪيو آهيءِ سنڌي ٻوليءَ جي گرامر جي خاص خوبين کي پڻ ڪنهن حد تائين نروار ۽ چٽو ڪيو آهي. اها حقيقت آهي تہ سنڌي گرامر تي تحقيق ڪرڻ وقت يورپي عالمن، انگريزي گرامر کي بنياد بڻائي، چندچاڻ ڪئي آهي. ڇاڪاڻ تہ ڪئپٽن اسٽئڪ ۽ ٻين عالمن، لغتن ۽ گرامر جا اهڙا ڪتاب يورپي عملدارن کي سنڌي سيکارڻ لاءِ تيار ڪيا هئا.

ان ڪري سنڌي ٻولي ۽ گرامر جي مزاج بابت اهم ۽ نرالين خاصيتن ڏانهن ڪئپٽن اسٽئڪ اشارو ضرور ڪيو آهي، پر ان تي ڪو تفصيلي بحث يا ڇنڊڇاڻ نہ ڪئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي گرامر جي انهن پهلوئن تي وڌيڪ تحقيق جي ضرورت آهي. اهڙي تحقيق ڪرڻ وقت عربي، سنسڪرت ۽ انگريزي گرامر ضرور آڏو رکيا وڃن، پر ان جو محور ۽ بنياد سنڌي ٻوليءَ جو پنهنجو مزاج، لهجو جوڙجڪ ۽ سٽاءُ هجي ۽ اُن موجب گرامر جا قاعدا ۽ قانون جوڙيا وڃن. ڪتاب جي ضميمي ۾ پنج لوڪ آکاڻيون پڻ ڏنل آهن، خاص طور سورٺ راءِ ڏياچ جي آکاڻي بہ شامل آهي ۽ ان قصي سان لاڳاپيل ڪجھ بيت بہ ڏنا ويا آهن. اهي انگريزي، ديوناگري ۽ موجوده لپيءَ ۾ آهن، جنهن سان پڙهندڙ ڪتاب کي آسانيءَ سان سمجهي سگهن ٿا. ڪئپٽن جارج اسٽئڪ گرامر ۽ لغتن کان سواءِ مذهبي ڪتاب پڻ ترجمو ڪيا.

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ اهو گرامر ۽ لغت، ديوناگري لپيءَ ۾ تيار ڪيا. جڏهن تہ انگريزيءَ کان اڳ سنڌ جي سرڪاري زبان فارسي هئي ۽ سنڌ ۾ لکت جو گهڻو ڪم ’عربي- سنڌي لکت‘ ۾ موجود هو ۽ فارسي ۽ عربيءَ ۾ مهارت رکندڙ کي وڌو مان ڏنو ويندو ۽ مقامي ٻوليءَ کي گهربل اهميت نہ ڏني ويندي هئي، پر انگريزن 1853ع ۾ سنڌي رسم الخط کي بهتر صورت ڏني. سر بارٽل فريئر سنڌي زبان کي سرڪاري زبان جو درجو ڏنو ۽ ڪورٽن، دفترن ۽ تعليمي ادارن ۾ سنڌي ٻوليءَ جو واهپو لازمي قرار ڏنو ويو. سنڌي ٻوليءَ کي اهميت ڏيڻ جو هڪ سبب اهو بہ هو تہ انگريزن سمجهيو ٿي تہ بهتر حڪمراني ۽ انتظام هلائڻ لاءِ مقامي زبان جي ڄاڻ هئڻ ضروري آهي ۽ ان سان گڏوگڏ ڪجھ انگريز عالم روشن خيال ۽ سجاڳ هئا، جن چاهيو ٿئي تہ دنيا جي مختلف ثقافتن، ٻولين ۽ ادب تي تحقيق ڪري پنهنجي علمي ورثي ۾ بہ اضافو ڪجي. انهن انگريزي زبان ڳالهائيندڙن ۾ ڊاڪٽر ايني بيسنٽ بہ هئي تہ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ، بارٽل فريئر، ايچ.ٽِي. سُورلي ۽ چارلس نيپئرو غيره بہ هئا.

جي ايم سيد پنهنجي ڪتاب ’سنڌوءَ جي ساڃاھ ‘ جي جلد ٻئي ۾ ’سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا ۽ گرامر جي سٽاء‘ ۽ ساخت کي يورپي عالمن پاران ڏنل ميٽا جو اظهار هن ريت ڪيو آهي:

> ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخي ارتقا ۽ مڪيہ بين الاقوامي ٻولين سان لاڳاپي هئڻ سبب، ان ۾ نہ صرف لفظي ذخيري جي ڪثرت ۽ جدت آهي، جا ٻي ڪنهن بہ هند آريائي ٻوليءَ جي گرامر ۾ نہ آهي. انهيءَ ڪري بيان جي اظهار، ايجاز ۽ اختصار پيدا ڪرڻ لاءِ بہ سنڌي ٻوليءَ جي گرامر

جي سٽاءَ ۾ ساخت ايتري وسيع، ڳوڙهي ۽ مڪمل آهي، جنهن جو مثال ٻي ڪنهن بہ ماڊرن هند آريائي ٻوليءَ ۾ نٿو ملي. سنڌي فعل جي ڦيرن، جنس، عدد ۽ زمانن موجب انهن جي گردانن، ضميري پڇاڙين ۽ اعرابن جو جن يورپي علم زبان جي ماهرن مطالعو ڪيو آهي، تن پڻ سنڌيءَ کي ٻين جديد هند آريائي ٻولين کان گهڻو ترقي يافتہ ۽ مڪمل ڪري مڃيو آهي. ڪئپٽن اسٽئڪ ۽ ڊاڪٽر ٽرمپ جي لکيل سنڌي گرامرن مان اها حقيقت واضع ٿئي ٿي. جي. آر. گريئرسن جي ڪتاب هندستاني ٻولين جي پيمائش، جُلد 8، حصي 1 جي مطالعي مان پڻ ان حقيقت جي تائيد ٿئي ٿي". (5)

حقيقت ۾ انگريزن سنڌي ٻوليءَ کي ترقي وٺرائڻ لاءِ لغتون ۽ گرامر ڇپايا. ان کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ جي تعليم لاءِ درسي ڪتاب پڻ تيار ڪرايا ۽ سنڌ ۾ جديد تعليم کي هٿي ڏني.

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ هن سنڌي گرامر جي ڪتاب ۾ ديوناگري لپي استعمال ڪئي آهي. لڳي ٿو تہ ديوناگريءَ جي چونڊ ان ڪري بہ ڪئي وئي هئي، ڇاڪاڻ تہ ان وقت يورپي عالمن جو خيال اهو هو تہ سنڌي ٻولي، سنسڪرت جي ڄائي آهي، ان ڪري ديوناگري رسم الخط سنسڪرت جي ويجهو آهي.

جارج اسٽئڪ جا سنڌي ٻولي ۽ ان جي لپيءَ بابت ويچار هيٺينءَ ريت هئا:

1. سنڌي ٻولي سنسڪرت سٽ جي آهي، ان ڪري ان لاءِ لپي بہ اها استعمال ڪرڻ گهرجي، جيڪا سنسڪرت سٽ جي ٻولين مان هجي.
2. خدا آبادي لپي (ديوناگري) سنڌ جي خاص پنهنجي ۽ نرالي لپي آهي، جيڪا صدين کان استعمال ٿيندي اچي ٿي، ان ڪري سنڌيءَ لاءِ اها لپي اختيار ڪرڻ گهرجي، جيڪا حيدرآباد ۽ ان جي آسپاس وارين ايراضين جا سنڌي واپاري ڪم آڻيندا هئا.
3. سنڌي ٻوليءَ تي عربي ۽ فارسي لپي مڙهڻ نہ کپي. (6)

سنڌي لپيءَ جي مسئلي تي ان دؤر ۾ رچرڊ برٽن ۽ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جي وچ ۾ وڏو بحث مباحثو ٿيو. برٽن، عربي سنڌي لپي جو حامي هو جڏهن تہ جارج اسٽئڪ ديوناگريءَ جو حامي هو. ان دؤر ۾ سنڌي مسلمانن جي اڪثريت ۽ ڪجھ هندو پڙهيل ماڻهو عربي-سنڌي رسم الخط استعمال ڪندا هئا. تنهن هوندي بہ

مسلمان ۽ هندو رسم الخط جي فيصلي لاءِ ڪاميٽي تشڪيل ڏني هئي. اهي بہ ان ڳالهہ جو فيصلو نہ ڪري سگهيا. آخر ايسٽ انڊيا ڪميٽيءَ جي ڊائريڪٽرس جي سيني ڳالهين کي آڏو رکي عربي سنڌي رسم الخط جي حق ۾ فيصلو ڏنو ۽ چيو تہ اها رسم الخط بهتر آهي. سربارٽل فريئر، ايلس ۽ برطانوي عملدارن جو هن ۾ وڏو ڪردار آهي.

اڳتي هلي جارج اسٽئڪ ۽ ڊاڪٽر ٽرمپ جي نظريي کي گريئرسن اڳتي وڌايو ۽ سنڌي ٻوليءَ جي نامور ماهر ڀيرومل مهرچند آڏواڻي پڻ انهيءَ خيال جو هو جڏهن تہ سنڌ جي ٻين ڏيهي عالمن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽرغلام علي الانا، پروفيسر علي نواز جتوئي ۽ سراج الحق ميمڻ سنڌي ٻوليءَ جي سنسڪرت جائي هجڻ واري نظريي کي دليلن جي بنياد تي رد ڪيو.

1960ع جي ڏهاڪي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ماهر سراج الحق ميمڻ 'سنڌي ٻولي' عنوان سان ڪتاب لکي ثابت ڪيو تہ سنڌي، سنسڪرت جائي نہ، پر سنسڪرت، سنڌيءَ جي جائي آهي. اڄ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جڏهن ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ۽ ٻين يورپي عالمن جون لغتون ۽ گرامر ڇپايا آهن، تہ اها هن دؤر جي ضرورت آهي. انهن ڪتابن جي اشاعت ان ڪري بہ ضروري آهي تہ اهڙن تاريخي ۽ بنيادي ماخذن کي موجوده لپيءَ سان گڏ شايع ڪرڻ سان پڙهندڙ سنڌي ٻوليءَ جي گرامر جي ارتقا کان پڻ آگاهہ ٿي سگهندا.

اها حقيقت آهي تہ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ ۽ ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ جا اهي بنيادي لغتن ۽ گرامر جا ڪتاب ئي هئا، جن مان استفادو وٺي اڳتي هلي تمام گهڻن عالمن گرامر بابت ڪتاب لکيا.

سنڌي ٻولي اٿارٽيءَ جي اڳوڻي چيئرپرسن ڊاڪٽر فهميده حسين هن ڪتاب جي پبلشر نوٽ ۾ لکيو آهي تہ:

> ''After acquiring a diploma in Hindi language from the University of Karachi in the late 80's, when I was able to read Devanagari, I was astonished at the scope of study and extant of research conducted by the Western Scholars for our language. I also came to know that most of the grammar books written afterwards were in fact based on their research work''. (7)

ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جي هن ڪتاب جي ترجمي تي پروفيسر قلندر شاهہ لڪياري ۽ ڊاڪٽر فهميده حسين نظرثاني ڪئي آهي. انهن ٻنهي عالمن کي انگريزيءَ سان گڏ ديوناگري لپين جي ڄاڻ آهي. ڪتاب کي موجوده رسم الخط ۾

شايع ڪري پڙهندڙن جي لاءِ تمام ڪارائتو بڻايو ويو آهي.

حقيقت ۾ ڪئپٽن جارج اسٽئڪ، سنڌ جو پهريون لغت ساز ۽ گرامر نويس آهي، جنهن سنڌ ۾ لغت سازيءَ ۽ گرامر نويسيءَ جو بنياد رکيو آهي. تاريخ ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ سندس ان علمي ڪم کي هميشه ياد رکيو ويندو. ايستائين، جيستائين سنڌي ٻولي زندهه رهندي. پر وقت ۽ حالتون تبديل ٿي ويون آهن، ان ڪري 'سنڌي ويا ڪرڻ' تي نئين نظر سان وڌيڪ لکڻ جي ضرورت آهي. سنڌي ٻوليءَ جي عالم، ڊاڪٽر علام علي الانا پنهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جو تشريحي گرامر' جي مهاڳ ۾ نئين سنڌي ويا ڪرڻ جي اهميت بابت هن ريت لکيو آهي:

> "سنڌي ويا ڪرڻ جي حوالي سان ڊاڪٽر ٽرمپ جو ڪتاب 1872ع ۾ ڇپيو. اهڙيءَ طرح ڪئپٽن جارج اسٽئڪ جي گرامر کي شايع ٿيندي سوا سو سال گذري ويا آهن. سر گريئرسن جي ڪتاب 'لنگئسٽڪ سروي آف انڊيا' کي شايع ٿيندي به هڪ سو سال گذري ويا، ڀيرومل ۽ مرزا قليچ بيگ جي وياڪرڻن کي شايع ٿيندي مُني صدي گذري وئي، انهيءَ ڪري ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته انهن سڀني بزرگ ماهرن جي ڪيل نتيجن کي سامهون رکي 'سنڌي ويا ڪرڻ تي نئين نظر سان لکجي.'" (8)

حوالا

1. فهميده حسين، ڊاڪٽر (چيف ايڊيٽر)، 'انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا'، جُلد ٽيون، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد 2011ع.
2. Mallah, mukhtiar Ahmed, ` The Development of Sindhi Language and Script Under Early English Administration` Sindhi Language Authority, 2017
3. ٽرمپ، ارنيسٽ، ڊاڪٽر، 'سنڌي ٻوليءَ جو گرامر' سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد 2011ع.
4. George Stack, Captain, "A Grammar of the Sindhi Language" Sindhi Language Authority 2011, (Page 7_8)
5. جي. ايم. سيد، 'سنڌوءَ جي ساڃاهه'، جلد ٻيو: صفحو 39_40، مئي 1982ع.
6. فهميده حسين، (چيف ايڊيٽر)،'انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا'، جُلد ٽيون، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، 2011
7. George Stack, Captain, "A Grammar of the Sindhi Language" Sindhi Language Authority 2011
8. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر 'سنڌي ٻوليءَ جو تشريحي گرامر' سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2010ع